

Vizkelety András

IRODALMAK SZÜLETÉSE

SZÉKFOGLALÓK
A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIAÁN

A 2004. május 3-án megválasztott
akadémikusok székfoglalói

Vizkelety András

IRODALMAK SZÜLETÉSE

Magyar Tudományos Akadémia • 2013

Az előadás elhangzott 2005. február 28-án

Sorozatszerkesztő: Bertók Krisztina

Olvasószerkesztő: Laczkó Krisztina

Borító és tipográfia: Auri Grafika

ISSN 1419-8959

ISBN 978-963-508-691-7

© Vizkelety András

Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia
Kiadásért felel: Pálinkás József, az MTA elnöke
Felelős szerkesztő: Kindert Judit
Nyomdai munkálatok: Kódex Könyvgyártó Kft.

Előadásomban¹ nem lezárt, befejezett kutatási eredmények rendszerét szeretném ismertetni, hanem az utolsó évtizedeknek irodalomtörténeti és a vele kapcsolatos társtudományok szakirodalmá által feltárt olyan tényeket és megfigyeléseket kívánok összefoglalni, amelyek elsősorban a német népnyelvű irodalom első jelentkezéseire vonatkoznak, de a magyarral összehasonlítva új megvilágításban tüntetik fel a különbségeket és a párhuzamokat. Új szempontokat a középkori német irodalom vizsgálatában elsősorban az a módszer hozott, amely a latin és a német irodalom szimbiózisára irányul. Eredményeit már kézikönyvek is rögzítik.²

¹ Az előadás változata megjelent Vízkelety András: *Irodalmak születése*. Keszthely, 2008, 7–29 (Szent György Könyvek, szerk. Szijártó István), valamint kiegészítve a cseh és lengyel irodalom kezdetének adataival és német összefoglalással: *Irodalmak útban a pergamen felé*. In: „*Látjátok feleim...*” *Magyar nyelvemlékek a kezdetektől a 16. sz. elejéig*. Az Országos Széchényi Könyvtár kiállításának katalógusa, szerk. Madas Edit. Budapest, 2009, 79–96.

² Elsősorban a X. köt. után még folyamatos pótlásokat megjelentető *Die deutsche Literatur des Mittelalters – Verfasserlexikon*, begründet v. W. Stammer und K. Langosch, zweite Aufl. v. K. Ruh und B. Wachinger. Berlin–New York, 1978 és a következő évek (a továbbiakban VL), amelynek jelentőségét az egyetemes középkori irodalom számára Franz Brunhölzl méltatta: *Geschichte der lateinischen Literatur des Mittelalters*. II. köt., München, 1992, 557. – Továbbá Dieter Kartschoke: *Geschichte der deutschen Literatur im frühen Mittelalter*. München, 1990. – Wolfgang Haubrichs: *Die Anfänge: Versuche volkssprachiger Schriftlichkeit im frühen Mittelalter*. Tübingen, 1995, (Geschichte der deutschen Literatur von den Anfängen bis zum Beginn der Neuzeit. I/1. köt., Hg. V. J. Heinze) és ugyanezen sorozat I/2. kötete: Gisela Vollmann-Profe: *Wiederbeginn volkssprachiger Schriftlichkeit im hohen Mittelalter*. Tübingen, 1994. – Fritz Peter Knapp: *Die Literatur des Früh- und Hochmittelalters in den Bistümern Passau, Salzburg, Brixen und Trient von den Anfängen bis zum Jahr 1273* (Geschichte der Literatur in Österreich von den Anfängen bis zur Gegenwart, Hg. V. H. Zeman, I), Graz, 1994. – A továbbiakban is az újabb, de az előző kutatásokra támaszkodó, azokra hivatkozó szakirodalmat adom meg. – Rövidítve megadott sorozatok, illetve kézikönyv: MGH = *Monumenta Germaniae Historica*; PL = *Patrologia Latina*, ed. L. P. Migne; LdM = *Lexikon des Mittelalters*, I–IX., Studienausgabe. Stuttgart–Weimar, 1999.

Hogy kiindulópontomnak miért a német és nem például a francia nyelvű irodalmat választottam, az nemcsak a Német-római Császárságnak a magyar államalapítás és a keresztény misszionálás terén betöltött szerepével függ össze. Azzal is összefügg, hogy az Európát több lépcsőben meghódító, sőt a Balkánon, Itáliában, Galliában, Hispániában, Észak-Afrikában időlegesen államot is alapító írástudatlan „barbár” német törzseknek, ahhoz hogy Európában megkapaszkodjanak, hasonlóan, de természetesen más feltételek között asszimilálniuk kellett a késő antik keresztény-latin írásbeli műveltséget, mint évszázadokkal később a Pannóniát meghódító magyar törzseknek. Másrészt a medievisztikának az a korántsem új megállapítása indokolja ezt a választást, amely szerint az európai kora középkor története, amelybe a kultúra is beletartozik, nem érthető meg a Német-római Birodalom története nélkül. Vagy ahogyan Haubrichs újabban megfogalmazta: „A 700 és 1050 közötti évszázadok »német« irodalma inkább Európa, mintsem Németország előtörténetéhez tartozik.”³ A kontinensen itt és ekkor alakulnak ki azok az érintkezési zónák, amelyekben a barbár nyelv a latinnal, a profán antik és a szakrális keresztény *eruditio* nyelvével találkozott, és azok a módszerek, ahogyan ezeket a zónákat „kezelni” kell. Ennek kialakítása megfelelő tekintélyi, kényszerítő impetus nélkül nem ment. Ez az anyanyelvi írásbeliségre is vonatkozik. Nevezzük meg először az időhöz köthető sarkalatos adatokat a német és magyar irodalomban:⁴

Első jelentős szórványemlékek (inkább nyelvemlékek mintsem irodalmi emlékek):

Német jogi terminusok a *Lex Salica* kéziratában, az ún. *Malbergi glosszák* 750 körül. – *Tibanyi alapítólevél* 1055. A különbség 300 év.

Első összefüggő prózai szövegek:

Sankt Galleni Miatyánk 790 körül, Isidor *De fide catholica* 800 körül. – *Halotti Beszéd* 1200 körül. A különbség kb. 400 év.

³ Haubrichs i. m. 4.

⁴ Az adatok csak a nyelvi megformálást veszik figyelembe, nem műfaji párhuzamokra vonatkoznak.

Első verses szövegek:

Hildebrand-ének 830 körül. – *Ómagyar Mária-siralom* 1290–1300. A különbség 450 év.

Ha azonban a *Hildebrand-ének*nek, mint a német világi-laikus irodalom első emlékének párhuzamát keressük a magyar irodalomban, úgy azt csak az 1500 körül lejegyzett virágénekstrófákban találjuk. Ez esetben a különbség csaknem 700 év. Tetemes eltérés az egyházi-klerikus irodalom emlékeihez mérten.⁵

A germán törzsek „irodalma” ugyanúgy szóbeli volt, mint a magyaroké. Írásuk, a rúnairás, ugyanúgy, mint a rovásírás, nem irodalmi szövegek rögzítésére, hanem tulajdonmegjelölésre vagy szakrális rendeltetés kinyilvánítására szolgált. Mind etnikumuk, mind nyelvük barbárnak minősült a literátus (pogány vagy keresztény) latin világ szemében, amely állami létét, anyagi és szellemi kultúráját megsemmisítéssel fenyegető, hosszan tartó konfrontáció során ismerkedett meg ezekkel a törzsekkel.

Az íráskultúra kialakulása a kereszténység felvételének volt a folyománya, de írásbeliséggel rendelkező, magas kultúrát hordozó népekkel e két etnikumhoz tartozó törzsek még a pogányság korában érintkezésbe kerültek: a magyar törzsek a Kazár Birodalomhoz való tartozásuk idején a görög, részben már ariánus-keresztény kultúrával, a germán törzsek pedig az antik római, majd keresztény római kultúrával. A rómaiak és a görögök nemegyszer külső ellenséggel szemben segédcsoportokként felbérelték a germánokat, tudjuk: a burgundok ellen a hunokkal is szövetekezett Róma. Az ilyesfajta időleges szövetség során mint barbár hadifoglyok a kontingensekből egyes személyek vagy akár csoportok is átkerülhettek például katonai szolgálatba; többeknek ismerjük magasba ívelő katonai karrierjét, de akár klerikusi műveltségre is szert tehettek. Szent Jeromos optimista megjegy-

⁵ Gerézdi Rabán: *A magyar világi líra kezdetei*. Budapest, 1962, 38 (Gergely deák éneke 1480 körül), 296 (Soproni virágének 1490 körül).

zése (*Hunni discunt psalterium*⁶) nyilván efféle esetre (esetekre) vonatkozhat, nem pedig a zsolnárok hun fordítására. Az is lehet, hogy a *hunni* itt a „barbárok” szinonimájaként fordul elő. A keletről érkező „barbár” népekre alkalmazott toposzok érvényessége mindenestre már a késő antik és germán érintkezések kapcsán kezd relativizálódni, majd a *translatio imperii* következtében érvényét veszti.

A keresztény egyház nyomai (Pannóniában) vagy működő egyházszerkezeti centrumai a későbbi Frank Birodalomnak galliai és a dunai *limes*vonaltól délre eső területein, még inkább az itáliai keleti gót és langobard államnak a területén, a „barbár” (germán, avar, magyar) hódítások után is megmaradtak. A magyar törzsek új szállásterületein, elsősorban Erdélyben pedig a keleti egyház kezdett terjeszkedni. Egy korai, Szent István előtti szlovén misszió nyelvi hatása is kimutatható.⁷ A Mosapure-zalavári ásatások is erről tanúskodnak.⁸

Az ariánus kereszténységet befogadó keleti gót birodalom Nagy Theoderich halála (526) után alig három évtizeddel felbomlott. A helyébe lépett, előbb ugyancsak ariánus, majd katolizált langobard királyságnak és hercegségeknek ugyan nagy jelentősége volt Európa számára a bizánci befolyás lefékezésében és a latin műveltség továbbadásában: iskolák, kolostorok Paviában, Veronában, Bobbióban (614-ban Kolumbán alapította) működtek (a bobbiói scriptoriumnak nagy szerepe volt az úgynevezett Karoling-renaisszánszban), de népnyelvi irodalom itt nem született. A pápasággal, illetve a segítségére érkező frankokkal szembeni konfrontációt az itáliai langobard birodalom nem élte túl, 774-ben megszűnt létezni.

A galliai egyház túlélését Klodvig frank király megtérése biztosította: 498-ban a frank katonai elit 3000 tagjával együtt Remigius reimsi püspök kezéből fel-

⁶ Máté-kommentár, PL 26, 208.

⁷ Mezey László: *Deáksg és Európa. Irodalmi műveltségünk alapvetésének vázlatja*. Budapest, 1979, 91.

⁸ Thomas von Bogyay: Kontinuitätsprobleme im karolingischen Unterpannonien, In: *Das östliche Mitteleuropa in Geschichte und Gegenwart*. Congressus historicae Slavicae Salisburgensis in memoriam Cyrilli et Methodi 1963. Wiesbaden, 1966, 62–68.

vette a keresztséget. Mintegy három évtizedes uralkodása alatt belpolitikai, jogi reformjaival, hódításával (burgundok és türingiaiak legyőzése, a nyugati gótok kiűzése, bajorok adófizetési kötelezettsége) megvetette a későbbi Karoling Birodalom alapjait. Belső intézkedései elősegítették a román-gall és a germán-frank népességnek, elsősorban a társadalmi eliteknek a közeledését, lassú egybeolvadását. Klodvig utódai alatt azonban Gallia története, ahogyan azt Tours-i Szent Gergely és Ps.-Fredegar krónikáiból megismerjük, nem más, mint az állami egység széttöredezésének, árulásoknak, gyilkosságoknak, kegyetlen erőszaknak a véres története, és ez a világi, valamint az egyházi társadalmat egyaránt érintette.

A Frank Birodalom egyháza Klodvig idején is már fontos szellemi és gazdasági tényezőt képviselt, de erős királyi befolyás alatt állt. A püspököket ő választotta ki az arisztokrácia képviselőiből, a zsinatoknak olykor még a napirendjét is ő állította össze. A 7. században a párizsi zsinat püspök résztvevői közül 41 a germán, 38 a gall-román arisztokráciából származott. A kolostori élet sem szűnt meg a frank terjeszkedés idején. Klodvig halálakor mintegy 200 monostorról tudunk, a germán missziót folytató ír Kolumbán (meghalt 615-ben) tovább szaporította a monostorok számát, a szerzetesek időközben mélyre süllyedt erkölcsi, fegyelmi állapotát igyekezett helyreállítani, szakított az anachoréta hagyományokkal,⁹ szorgalmazta scriptoriumok létesülését, ír és skót munkatársaival megkezdte a délnémet területekre is kiterjedő elasztikus missziós tevékenységet. Ez az ír, angolszász krisztianizációs gyakorlat a germán közösségi és kultikus szokáshagyományokat nem eltörölni, hanem átkeresztelni igyekezett. Ezt a gyakorlatot folytatta Winfrid-Bonifác és angolszász társai a 8. században a frízek és a szászok között. Ez a mentalitás és missziós gyakorlat nagyban hozzájárult ahhoz, hogy a német nyelv számára hamarosan megnyíljon a pergament felé vezető út. A magyarokat olasz,

⁹ Ennek, a főleg Itáliában még sokáig élő szerzetesi habitusnak tulajdonítható, hogy Gellért irodalmi művét, a *Deliberatiót* nem kolostori közösségben, hanem remetei visszavonultságban írja. – Mezey szerint a magyar bencés közösségekben is kezdetben az anachoréta hagyományok éltek, i. m. 112.

német és szláv papok misszionáltak, akiknek a sztyeppe-nomád kultúrához semmi affinitásuk nem volt.

A 8. századból származó mintegy félszáz németül glosszált kézirat túlnyomórészt ír és angolszász alapítású kolostori scriptoriumokból származik.¹⁰ Ez megannyi literátus német szerzetes és klerikus létét bizonyítja. Összehasonlításképpen érdemes megjegyezni, hogy az első magyarul glosszált szövegek a 13. századból valók, ezek közül is csak a Leuveni kódex glosszái keletkezhetnek magyar földön, de már pasztorációs és nem iskolai szövegek magyarázataként.¹¹ A glosszált Vatikáni kódex bizonyosan sohasem járt itthon,¹² az Oxfordiról sem tételezhetjük ezt fel.¹³ A háromszavas, úgynevezett Mondseei glosszák már egyidősek az alább ismertetendő glosszáriumainkkal (14. század vége, 15. század eleje).¹⁴ Mindebből már Jakubovich és Pais is azt a következtetést szűrte le, hogy „Clerikusaink nagy tömege a latin nyelvet a káptalani és kolostori iskolákban eleinte – úgy látszik – jobbra szóbeli érintkezés útján sajátította el”.¹⁵

Kolumbán hatására a frank nemesi családok számos sarja vonult kolostorba vallásos indíttatásból. A Sankt Gallen-i bilingvis literátorok, az Ekkehardok (I–IV.) és Notkerek (I–III.) előkelő thurgau-i nemzetségből származtak. Az ezt megelőző időben számos szerzetes, sőt apát a Meroving dinasztikus harcok és érdekek (a nemzetségi birtok együtt tartása) következtében a nemesség sorából került ki. Sőt előkelő családok egyenesen azért is alapítottak kolostort, hogy azokat a családtagokat, akiknek nem akartak vagy nem tudtak a nemzetségi birtokból megélhetést

¹⁰ Haubrichs i. m. 184 (térképmelléklet) és 187.

¹¹ Vízkelety András: *Az európai prédikációirodalom recepciója a Leuveni Kódexben – Die Rezeption der europäischen Sermonesliteratur im "Löwener Kodex"*. Budapest, 2004.

¹² Pal. Lat. Vat. 460, vö. Gábrriel Asztrik: Egy XIII. századi magyar diák Párizsban. *Egyetemes Philológiai Közlemény* 67, 1943, 164–195.

¹³ Oxford, Bodleiana, Ms. Lyell. 70, vö. Mezey László: Az oxfordi glosszák. *Magyar Nyelv* 77, 1981, 372–376.

¹⁴ Jakubovich Emil: Két magyar glosszás bécsi kódex. *Magyar Nyelv* 23, 1927, 33–36. – A glosszált kéziratok jegyzéke Berrár Jolán – Károly Sándor: *Régi magyar glosszárium*. Budapest, 1984, 36–47.

¹⁵ Jakubovich Emil – Pais Dezső: *Ó-magyar olvasókönyv*. Pécs, 1929, 250.

teremteni, ott helyezhessék el. Társadalmi rangjukat az apáti installáció demonstrálta. A nemesasszonyok számára létesült kolostorok („Adelsstifte”) apátnői és tagjai jelentős számban férjhez nem ment, megözvegyült vagy eltaszított arisztokrata hölgyek voltak, akik nemegyszer jelentős literátusi műveltséggel rendelkeztek.¹⁶ Ehhez a körhöz tartozhatott az a *Juditha veneranda matrona*, akinek 863 és 871 között Otfrid, a weißenburgi kolostor magisztere német Biblia-harmóniáját ajánlotta. A laikus befolyás folyamatát elősegítette a sajtógyházak és sajátmonostorok intézménye, amely a birtokosnak személyi és anyagi kérdésekben szinte korlátlan beleszólást engedett. Ezekkel a folyamatokkal együtt járt az egyházi és világi elit összefonódása, ez pedig egyik motorja volt a népnyelv behatolásának az írásbeliségbe. A 8. század folyamán a jelentősebb egyházak és monostorok hálózata parókiáikkal együtt királyi birtokká lett, így az ezeket az intézményeket irányító réteg magatartását, hivatali működését egyre inkább befolyásolták az uralkodói intenciók, akik ezt személyi politikájukban igyekeztek is biztosítani. (Udvari méltóságok, a *capella regia* tagjai a jelentős püspöki-érseki és apáti stallumokban.) Három laikus Karoling-kori arisztokrata könyvtárról vannak viszonylag pontos ismereteink. Eberhard friauli őrgróf például 863/64-ben mintegy 50 kéziratról végrendelezik.¹⁷

A magán- vagy sajtógyházak és -monostorok intézménye Magyarországon is megvolt: „a magyar birtokos úr éppen úgy tulajdonának tekinti a birtokán alapított egyházakat, mint a germán földesúr, és ezeket éppen úgy [...] nevezi mint az az övét”.¹⁸ Ezt a jogot a 12. század végén, 13. század elején, ugyancsak az európai fejlődésnek megfelelően váltja fel a patronátusi (kegyúri) jog. Kollányinak ezeket

¹⁶ Így Nagy Károly egyetlen nőtestvére Gizella, aki a bizánci és langobard kőröinek elutasítása után fiatalon a chelles-i kolostorba lépett, és annak 788-ban apátnője lett. – A 10. század végéig tucatnyi, a Karoling- és a szász dinasztiából származó nő irodalmi-tudományos érdeklődéséről tanúskodnak források, vö. Haubrichs i. m. 51. – Bernard Bischoff a kölni dóm könyvtárának Karoling-kori kódexeiben 9 néven nevezett női scriptort mutatott ki, vö. B. Bischoff: Die Kölner Nonnenhandschriften. In: Uő: *Mittelalterliche Studien*. I. köt. Stuttgart, 1966, 16–34.

¹⁷ Ignace de Coussemaker: *Cartulaire de l'abbaye de Cysoing et ses dépendances*. Lille, 1883, 1–5.

¹⁸ Kollányi Ferenc: *A magánkegyúri jog hazánkban a középkorban*. Budapest, 1906, 14.

az 1906-ban tett megállapításait Kumorovicznak és Fügedinek konkrét esetekre vonatkozó kutatásai csak megerősítették.¹⁹ Fügedi azonban azt szűrte le a magyar gyakorlatból, hogy a magyar saját-, illetve nemzeti monostorok nem töltötték be azt a társadalmi és kulturális feladatot, mint Nyugat-Európában: „A nemzetségek sohasem tekintették monostoraikat egyenrangú partnereknek, ezért sohasem merült fel az az Európában természetes gondolat, hogy az új intézmény falai között a társadalmi és szellemi elithez tartozókat gyűjtsék össze.”²⁰

A frank királyok önértelmezésében és társadalmi szemléletében már attól kezdve, hogy Pippint a frank püspökök megkoronázták (751), majd a pápa ismételt királlyá kente fel (754), ötvöződtek germán-gentilis és keresztény-szagrális hagyományok.²¹ A király és a birodalom „üdv”, azaz boldogulása, kiteljesedése, érvényesülése (a *Heil*), összefonódott az egyház „üdvével”. A királynak és az egyháznak is „üdv”-közvetítő szerepe volt, amelyben az részesedett, aki nekik hitet, hűséget (*fides, fidelitas*) fogadott, és ezt megtartotta. Amikor az első német Bibliafordítók, a *Heliland* ismeretlen szerzője és Otfrid von Weissenburg, az apostolokat vazallusként ábrázolják, Krisztust pedig a fegyveres kísérettel rendelkező főúr szakterminusaival (*truhtin*) illetik, szándékukban nem paganizálnak és germanizálnak, hanem ennek a gentilis-keresztény szinkretizmusnak megfelelően a királyi és egyházi ideológiától elfogadott, a társadalmi struktúra által hitelesített szemléletet alkalmazzák, „aktualizálnak”.²² Ez a latin szövegeket és mintákat értelmező, *megértető* és nem fordításokkal *beyettesíteni* akaró megbízói akarat és írói intenció,

¹⁹ Kumorovicz L. Bernát: A zselicszentjakabi alapítólevél 1061-ből. *Tanulmányok Budapest Múltjából*. Budapest, 1964, 43–81. – Fügedi Erik: Sepelierunt corpus eius in proprio monasterio. A nemzeti monostor. *Századok* 161, 1991, 42–68.

²⁰ Fügedi i. m. 58.

²¹ Eugen Ewig: Die Abwendung des Papsttums vom Imperium und seine Hinwendung zu den Franken. In: H. Jedin (Hg): *Handbuch der Kirchengeschichte*, III, Freiburg–Basel–Wien. 1985, 3–30, a gentilis és keresztény üdvfelfogásról: 22–23.

²² A *Heliland*-szerző régebben germanizálnak minősített szóhasználatával ellentétben vö. Haubrichs i. m. 285.

a Karoling művelődési program egyik összetevője. Ez áll az első német nyelvű szövegek mögött.

Ehhez természetesen már nem a gentilis frank uralkodói hagyományok szolgáltatták az indíttatást. Károly a pápa kezéből a római császári koronát úgy fogadta, hogy azzal nemcsak az imperium, hanem az „üdv” is átplántálódott az Alpokon túlra. Az üdvöt pedig a latinítás által az egyház közvetíti, és ez a latinítás a Római Birodalomnak írásos formában ránk maradt nyelve. Már a frank királyi korona és a vele egybekötött szertartás értelmében Károly feljogosítva, sőt kötelezve érezte magát, hogy ebben az üdvkövetítésben együttműködjön a pápasággal, sőt ebben kezdeményező legyen. Ez a meggyőződés hordozza az *Epistola de litteris colendis* (780)²³ és az *Admonitio generalis* (789)²⁴ művelődéspolitikai rendelkezéseit és ajánlásait. Károly szakrális üdvkövetítő küldetéstudata nemcsak abban nyilvánult meg, hogy zsinatokon és birodalmi gyűléseken a liturgikus kultuszba is belenyúló rendelkezéseket hozott, vagy hogy 802-ben Szent Benedek regulájának követését a birodalom összes kolostorában kötelezővé tette, hanem beleszólt hittel kapcsolatos kérdésekbe is. A 787-es nikaiai zsinatnak Hadrián pápa által jóváhagyott, a képek tiszteletével foglalkozó határozatai ellen Károly, még mint frank király, a *Libri Carolini*-ben ellentmondott. A Hispániában terjedő, Krisztus istenségét relativizáló *adoptianismus* ellen mint „Isten szent egyházának fia és védelmezője” zsinatot hívott össze, amelynek határozatai nem feleltek meg mindenben a pápai álláspontnak. Az *adoptianismus* vitájával függ össze az úgynevezett *Ófelnémet Isidorus*-nak az udvari körökre visszavezethető keletkezése. Ez már jelzi, hogy az európai politikai és teológiai gondolkodás jelentős központjai a *translatio imperii* által lassan átkerülnek az Alpoktól északra, germán törzsek nyelvterületére. Ez az átplántálódott *imperium* ekkor már nem az antik világ, hanem a pápaság Rómája volt. Károlynak a kor vitatott teológiai kérdéseiben való állásfoglalása nem egyszer kényelmetlen helyzetbe hozta a pápát, például I. Hadriánt, aki pedig Károlyt

²³ MGH Leges I. 53–67.

²⁴ MGH Capitularia I. Nr. 22.

második Konstatinusnak aposztrofálta. Pontosan így, Konstantinus szerepének megfelelően értékeli majd Károly egyetemes uralkodói jelentőségét a német nyelvű historiográfia első reprezentatív műve, a *Kaiserchronik* (1150 körül). A császárnak legalábbis egyházfegyelmi kérdésekben legalizált szerepét mutatja, hogy még a császárrá való koronázását közvetlenül megelőző római zsinat is Károly elnöklétével ült össze. E zsinat feladata volt, hogy a rómaiaktól elűzött Leo pápa sorsáról döntsön. Az egyházi felkenetés által a frank királyra, majd császárra szállt szakrális tekintélynek visszénye rávetült az egész frank népre. Ez – amint később látjuk – származásuk és nyelvük felértékelésében is megnyilvánult.

A középkorban továbbélő magyar államiség Szent Istvánnal kezdődött, amelynek főbb ismérvei a magántulajdon védelme, az egyházszervezet és a közigazgatás, a törvénykezés kiépítése, adó és saját pénz bevezetése. Ezeket Géza fejedelemsége nem ismerte, az új mintát III. Ottó birodalma és a bajor hercegség szolgáltatta, de „a német burookban az istváni állam sajátosan magyar jelleget nyert.”²⁵ A „tetszhalott” nyugati kereszténység István és Gizella házassága után éledt igazán fel Magyarországon (Pannonhalma és a veszprémi püspökség alapítása).²⁶ István a legendák által már neki tulajdonított „apostoli” feladatát²⁷ a térítés szorgalmazásában és a szervezeti keretek létrehozásában látta. Szélesebb művelődési, erkölcsi-magatartásbeli elképzeléseit fiának, Imrének adresszálta az *Intelmekben*.

Sem István *Intelmeinek*, sem Nagy Károly egyházfegyelmi és művelődési rendelkezéseinek megfogalmazásában természetesen nem számolhatunk az uralkodó közvetlen szerepével. Kérdéses, hogy tudtak-e írni, olvasni. Az uralkodónak,

²⁵ Kristó Gyula: Szent István állama. In: Kristó Gyula (szerk.): *Államalapítás, társadalom, művelődés*. Budapest, 2001, 13–20. (Társadalom és művelődéstörténeti tanulmányok 27.) Az idézet helye: 18. l. – Uő: *A magyar állam megszületése*. Szeged, 1995. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 8.)

²⁶ Györfly György: *István király és műve*. Budapest. 1983; elsősorban a térítéssel, egyház- és államszervezettel foglalkozó fejezetek: 177–275.

²⁷ A Harvik-legendában: *Scriptores rerum hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*. Kiadta: Szentpétery Imre. II. köt., 413, 9; 414, 12; az Imre-legendában uo. 450, 3.

általában a laikus főúrnak kultúrateremtő szerepe e korban abban realizálódott, hogy olyan embereket vont be környezetébe, juttatott szerephez, biztosított nekik pozíciókat, akik tudományos, művészi alkotásokat tudtak létrehozni, vagy megbízásokat tudtak közvetíteni. Károly udvara, a *palatium*, politikai, de egyúttal kulturális fórumot is képviselt. Már Károly apja, Pippin létrehozta az európai tradíciót konstituáló udvari hivatalok (kamarás, pohárnok, lovászmester stb.) mellett a *capella regiát*, amelynek vezetését Fulrad St. Denis-i apátra bízta (†784). Károly azután szinte egész Európa literátus értelmiségéből válogatta munkatársait, az angolszász Alkuint (†804) és Beornradot (†797), a langobard Paulus Diaconust (†799) és Petrus Pisanust (†799 után), az ír Dungált (†827 körül), a nyugati gót származású Theodulfot, a *Libri Carolini* feltételezett szerzőjét (†821) és másokat. Ők készítették a grammatikai, liturgikus, teológiai mintaszövegeket, ajánlásokat, közvetítették ezeket az úgynevezett udvari akadémia felé,²⁸ sőt elkísérték az uralkodót tavasztól ősziig tartó, várról várra vonuló hatalomgyakorló itineráriumain, hogy mindig kéznél legyenek, és mint küldöttek, *missusok* maguk is járták a birodalmat. Amikor Károly kiépíti és udvari központtá teszi aacheni palotáját, e tanácsadó első generációja kikerül a királyi monostorok és püspökségek élére, ahol tág értelemben vett „iskolákat” teremtenek (Alkuin tanítványaihoz kapcsolhatók a német nyelvű irodalom jelentős emlékei), és átadják helyüket a második generációnak: az „udvari iskola” élén Einhardnak (Károly életrajza szerzőjének, †840), a költő és diplomata Angilbertnek (†814), a *capella regiában* a kölni Hildebaldnak (†918).²⁹

²⁸ Az udvari művelődési fórumok az iskola és az „akadémia” voltak, ez utóbbi persze nem valami rendszeresen ülésező testület volt, *academiának* Alkuin nevezte ezeket a férfiakat, vö. Brunhözl i. m. I. 245–247. Működésükről l. még Eugen Ewig: Das Zeitalter Karls des Großen. In: *Handbuch der Kirchengeschichte*, i. m. 86–88, valamint J. Fleckenstein: Karl der Große und sein Hof. In: Wolfgang Braunsfels (Hrsg.): *Karl der Große*. I. köt. Düsseldorf, 1967, 24–50. – Az udvari iskolában már a Pippin udvarában is jelenlévő *pueri palatini*, Pippin korában a királynő patronátusa alatt apródképzésben részesülő fiatalok is részt vehettek, és ez a laikus elitképzés jelentős instrumentumát jelentette. Károly korában a cél inkább klerikusok képzése volt (Brunhözl i. m. I. 247).

²⁹ Rudolf Schieffer: *Die Karolinger*. 3. jav. kiad. Stuttgart, 2000, 92–93.

A frank nyelv jogának indokolását a keresztény tartalmak képviselőjéhez megelőzte a frank törzs származásának új elmélete. A már említett, a 7. század második felében keletkezett Ps.-Fredegar-krónika második könyve a frankokat Priamustól és Antenortól, azaz a trójaiaktól származtatja, ahogyan a rómaiakat Aeneastól. A *Liber historiae Francorum* szerint (727 körül) a frankok és a rómaiak már nem egyszerűen rokonok, hanem konkurens „unokatestvérek”: a rómaiak űzték ki a frankokat Itáliából. A *Lex Saliica* a 8. század közepén, feltehetőleg Pippin kancelláriájában keletkezett fiatalabb prologusa még radikálisabban fogalmaz: a *gens Francorum inclita* lerázta magáról a rómaiak igáját, felsőbbrendűségét mutatja, hogy a pápák is minden nép feletti uralmat adtak neki. A gentilis és keresztény szemlélet frappáns egybeolvadásának kifejezése ez.³⁰ Ebből a szemléletből Otfrid a 10. század derekán a frank nyelv irodalmi legitimitását meríti.³¹ E legitimitáshoz azonban az is szükséges, hogy Walahfrid Strabo szerint (†849): „mi [a frankok] a vallás dolgaiban és azoknak észszerű *megnevezésében* [kiemelés tőlem] gyakorta a görögök és rómaiak bölcsességét követjük”.³² A magyarok ezzel szemben megmaradtak a nyugati latin historiográfiában Góg és Magóg fiainak, akiket az Apokalipszis szerint a Sátán szabadít rá a föld népeire (Apok. 20, 7–8).

Az *Epistola* művelődési programja még a *latinitas*ra vonatkozott, mégpedig abból a szempontból kiindulva, hogy a „szabályozott és jámbor életvitelen túlmenően azoknak, akiknek Isten feladatául szabta, hogy tanuljanak és tanítsanak, a *litterae*-t [azaz az írott szövegeket] is ápolják, [...] [mert] aki arra törekszik, hogy Istennek helyes életmódja által tessenék, az ne mulassza el, hogy tetszését a helyes beszéddel is elnyerje”. Ez tehát klerikusi-literátusi program, az üdv és az *eruditio*

³⁰ Arno Borst: *Der Turmbau von Babel. Geschichte der Meinungen über Ursprung und Vielfalt der Sprachen und Völker*. II. köt. Stuttgart, 1995, 463–464.

³¹ A latin prologusban és az I. könyv 1. fejezetében, kiadások: VL VII. 180–181.

³² *Libellus de exorditis et incrementis quarundam in observationibus ecclesiasticis rerum* című művének *Quomodo theotisce domus Dei dicatur* fejezetében, PL 114, 426D–427D. Az idézet: *Legant ergo nostri etsicut religione, sic quoque rationabile locutione, non in multis veram imitari Graecorum et Romanorum intelligent philosophiam* (926D).

összefüggése. A glosszálásnak, az anyanyelvi mintaszövegek készítettetésének tehát nem az volt ekkor a célja, hogy a tudományoknak német nyelven való ápolását előmozdítsa, hanem – amit a mai kutatás hangsúlyoz – az, hogy a *theodisci* pap- és szerzetesnövendékekből *latin*ket, a latin nyelvvel helyesen, világosan, hajlékonyan bánó klerikus-értelmiségi elitet neveljen. Ezt akarta Alkuin, Hrabanus Maurus (†856), Notker (†912). Notker, a *Balbulus*, a Sankt Gallen-i szekvenciaköltő, a *Gesta Karoli Magni*ban öntudatosan állapítja meg: „Az új gallok és frankok hasonlókká váltak a régi rómaiakhoz és athéniakhoz.”³³

Világosan tükrözi a népnyelv írásos megjelenésének ezt a latin tanulmányokhoz kapcsolódó jellegét az első német glosszárium, kezdő szava után *Abrogans*nak nevezett gyűjtemény, amelynek legrégebb, 790 körül készült másolata Sankt Gallenben van.³⁴ Eredetije késő antik rétoriskolákban használt ritka latin szavakat magyarázó latin–latin szinonimaszótár volt, amilyen a ma ugyancsak Sankt Gallenben őrzött, de feltehetőleg Bobbióban, a 7–8. század fordulóján másolt *Abba-Ababus*-glosszárium.³⁵ Az *Abrogans* svájci kéziratába a megadott latin szinonimák mellé egy bajor scriptor ófelnémet megfelelőket írt le, összesen 3239 szót, sok jelentésbeli és szófaji hibával. A német szókincs még nem volt alkalmas a latin rétori kultúra finomságainak a visszaadására, de a glosszárium tanúsítja az arra irányuló törekvést, hogy a német nyelv intellektuális és krisztianizációs szövegeket adekvát módon értelmezni tudjon. E glosszáriumok feladata egy gazdag, sokoldalú absztrakt fogalomrendszernek a kialakítása volt, amelyet a paraszti-agrár és nemesi-harcos érintkezés nyelve nem nyújtott.

³³ ...*moderni Galli sive Franci antiquis Romanis et Atheniensibus equarentur*, MGH Scriptores Rerum Germanicarum, nova series XII. 3, 12–14.

³⁴ Cod. Sangallensis 911 – Karl Schmuki–Peter Ochsenbein–Cornel Dora: *Cimelia Sangallensia*. St. Gallen, 1998, 32. (A továbbiakban: *Cimelia*) – A többi kézirat: Karlsruhe, Badische Landesbibliothek, Aug. CXI; Párizs, Bibl. Nat. Cod. Lat. 7640.

³⁵ Cod. Sangallensis 912, *Cimelia*, 26–27, címlapján antik rétorát ábrázoló miniatúrával. – Az *Abrogans* párizsi kéziratában ugyancsak a németül is glosszált szövszedetet egy kizárólag latin szinonimaszótár követ.

Az első fennmaradt magyar glosszáríumok nem alfabetikusak, hanem a névszót jelentésük szerint csoportosító szószedetek, valamennyi a 14. század végéről és a 15. század első feléből való.³⁶ Közülük három feltehetőleg 14. századi közös forrásra megy vissza. A Königsbergi szójegyzék különálló, de valamennyi egy latin–német (bajor) glosszáríumnak latin–magyar változata. Eredetijük bizonyára iskolai nyelvtanuláshoz készült, de a fennmaradt kéziratok közül a Schlägli szójegyzék kivételével a többit a kancelláriai gyakorlatban használták. Ez utóbbihoz csatlakozott egy *Hortularium* nevű latin–latin glosszáríum is, amely 130 magyar magyarázó szót tartalmaz, ez is az iskolai használat mellett szól. 1981 óta van tudomásunk Madas Edit közleménye nyomán egy 15. század elejéről származó, egykori esztergomi iskoláskönyvről, amelyben egy latin verses szinonimagyűjteményt magyarul glosszáltak.³⁷

A glosszáló gyakorlatot tükröző, interlineáris vagy marginális fordításban ránk maradt teljes német szövegek, így a német Benedek-regula³⁸ (röviddel 800 után), a 9. század első negyedéből származó murbachi német himnáríum³⁹ vagy a Fuldában, az Alkuin-tanítvány Hrabanus Maurus apátsága idején, 830 körül keletkezett Tatian-féle német evangéliumharmónia⁴⁰ még nem azért készültek, hogy laikusok, illiterátusok felé anyanyelvi szövegeket közvetítsenek, hanem a latin szövegek megértetését szolgálták, tanulmányi feladatot láttak el. Erre utalhat, hogy a Tatian-fordítás Fuldából származó első kéziratát több scriptor jegyezte le, akik feltehetőleg azonosak a fordítókkal, majd egy ezektől eltérő kéz az egész kéziratot korrigálta. De az is jelzi e fordítás rendeltetését, hogy egy másik Tatian-kéziratban a német szöveg után egy bibliai glosszáríum áll.⁴¹ Nincs nyoma, hogy akár

³⁶ Königsbergi szójegyzék 1380 körül, Besztercebányai szójegyzék 1395 körül, Schlägli szójegyzék 1405 körül, Soproni szójegyzék 1435 körül.

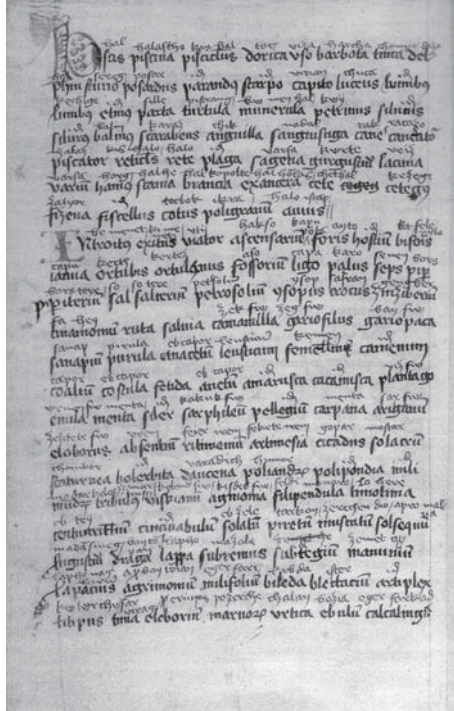
³⁷ Ma a bécsi Schottenstift könyvtárában, Cod. Lat. 305. Vö. Madas Edit: Bécsi Glosszák. *Magyar Nyelv* 77, 1981, 506–510.

³⁸ Cod. Sangallensis 916, *Cimelia* 50.

³⁹ Oxford, Bodleiana, Ms. Junius 25.

⁴⁰ Cod. Sangallensis 56, *Cimelia* 66.

⁴¹ Párizs, Bibl. Nat. Cod. Lat. 7640.

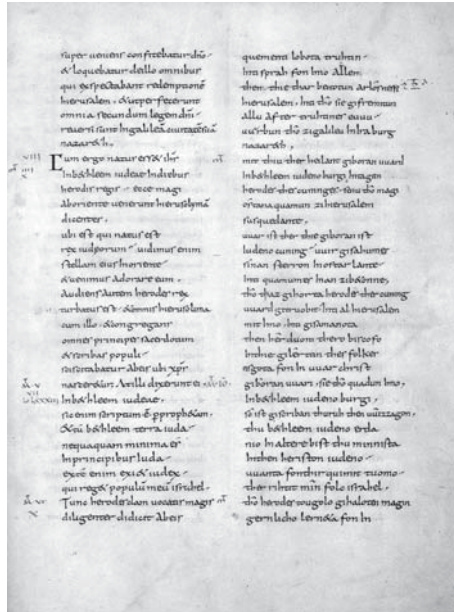

Schlägli Szójegyzék, 1405 körül (Schlägl, Stiftsbibliothek, Cpl. 88.)

még az 1022-ben elhunyt *Notker Labeo* nagy glossza- és fordítás $oeuvr$ e-jét (talán a zsoldárokon kívül) a kolostor falain túl recipiálták volna.⁴² Nem egy német szöveg létrehozásának, hanem a latin szöveg megértésének szándéka vezette saját szavai szerint Notkert, aki azért „merészelt teljesen szokatlan módon” németül írni, hogy növendékei eljussanak a szövegek „teljes megértéséhez”.⁴³ Ezt a magyarázó

⁴² Haubrichs i. m. 224.

⁴³ Notker írja Hugo sitteni püspökhöz írt levelében: *Sunt enim ecclesiastici libri! Et precipue quidem in scolis legendi quos impossibile est, sine illis prebilitis ad intellectum integrum duci, ad quos dum accessum habere nostros nellem scolasticos ausus sum facere rem pene inusitatam, ut latine scripta in nostram conatus sum uertere et syllogisticæ*

Ófelnémet Tatian, az első német evangéliumfordítás, 9. század második fele (Sankt Gallen, Stiftsbibliothek, Cod. 56.)

szándékot és gyakorlatot mutatja, hogy Notker a *causa* szót 11 féle német terminussal (gyakran összetett szóval) adja vissza a mondat értelmének megfelelően.⁴⁴

A latin–népnyelvi érintkezés másik zónája a pasztoráció volt. Az *Admonitio generalis* (789) után, amely elsősorban a papság *eruditio*sintjének emelését hangsúlyozta, több mint 30 püspöki statútum szorgalmazza a laikus pasztorációt.⁴⁵ A népnyelv használatának elvi indoklását a 794-ben tartott frankfurti zsinat fogal-

aut figurate aut suaviorie dicta ... lucidare ... quam cito capiuntur per patriam linguam. Kiad. Peter Piper: *Die Schriften Notkers und seiner Schule*, I. Freiburg–Tübingen, 1882, 860–861.

⁴⁴ Kartschoke i. m. 198.

⁴⁵ P. Brommer: *Capitula episcoporum. Die bischöflichen Kapitularien des 9. und 10. Jahrhunderts*. Turnhout, 1985.

mazta meg: Istent minden nyelven lehet dicsérni. A 7–8. században a kontinentális germánokat térítő ír, skót, angolszász papok ugyanúgy nem tudták a térítendő nyelvét, mint a magyarokat misszionáló olasz, német, szláv papok: tolmácsokra szorultak, és tanulták a nyelvet. Ennek írásos dokumentuma is maradt fenn Sankt Gallenban, az úgynevezett *Vocabularius Sancti Galli*, amelyet egy ismeretlen angolszász misszionárius készített 790 körül, és a mindennapi érintkezés szavait, szintagmáit glosszálta,⁴⁶ tehát afféle „Nyelvmester” volt. Magyar viszonylatban ennek 1420–22 között találjuk tipológiai megfelelését Johannes Rothenborg diák nyelvmesterében.⁴⁷

Az alapvető német vagy magyar katechetikai szövegek közvetítése az *illiteratus* nép felé természetesen szóban történt, a különbség azonban az, hogy német mintaszövegek már a 8. század végéről írásban fennmaradtak, és ez arra utal, hogy a térítést-oktatást végző papok olvasni tudásával számolni lehetett, míg nálunk a papoknak erre való kiképzése inkább szóban történt, amint erre Jakubovich, Horváth János és Tarnai Andor is gondolt. Ennek folytatása volt évszázadokig a hazai literátus réteg tolmácsoló gyakorlata, amelyet Tarnai döntőnek tartott a magyar írásbeliség lassú kialakulásában.⁴⁸ A szövegkontinuitást a fennmaradt német szövegek sem dokumentálják hiánytalanul.⁴⁹ A Frank Birodalomban az anyanyelvi mintaszövegek készítésének igyekezete, gyakorlata azonban összefüggött a Karoling művelődési politikának latin mintákat szorgalmazó törekvésével, a liturgiától a Biblián át az antik írásbeliségnek a kereszténység által adaptált emlékeiig, amelyeknek kéziratait a *translation eruditionis* program szállította az Alpokon át.

⁴⁶ *Cimelia*, 34–35.

⁴⁷ Bécs, Nat. Bibl. Cod. 523, vö. Jakubovich–Pais i. m. 277–284. A kódex használója *Rotenborg*ként nevezi meg származási helyét.

⁴⁸ Tarnai Andor: „*A magyar nyelvet írni kezdük?*”. *Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon*. Budapest, 1984, 280.

⁴⁹ Haubrichs i. m. 240.

Az első német Miatyánk és hitvallás (*Credo*) a már bemutatott, iskolai képzés gyakorlatát szolgáló *Abrogans* szótár Sankt Gallen-i példányában maradt fenn (790 körül). Ezeket az imákat meg kellett tanulniuk a keresztelendőknek (felnőttkeresztelés, azaz térítés esetében) vagy a keresztszülőknek. Tudunk olyan esetről, hogy a király jelenlétében celebrálandó keresztelés kiszolgáltatását Nagy Károly leállította, amikor kiderült, hogy a keresztszülők nem tudják kívülről e két alapvető imádságot.⁵⁰ A német Miatyánknak és főleg a *Credónak* magyarázó szövegekkel együtt hagyományozó kéziraiból, például az úgynevezett Freisingi Miatyánk esetében, arra következtethetünk, hogy e szövegek rövid magyarázó prédikációk alapjául szolgáltak, amelyre német és magyar földön egyaránt királyi és zsinati rendelkezés kötelezte a plébánosokat.⁵¹ Az úgynevezett Weissenburgi katekizmus is invocációról invocációra magyarázza a Miatyánkot, tartalmazza a *Credón* kívül, a bűnbánati praxist szolgáló főbűnöknek és az angyalok karácsonyi énekének (*Gloria in excelsis deo...*) német fordítását. A lelkipásztori gyakorlatra utal, hogy a kódex tartalmazza a papok examinálásának latin kérdéseit is.⁵² A német keresztelési fogadalom korai szövegei közül még olyanok is maradtak fenn, amelyek a missziós gyakorlatot tükrözik, minthogy ezekben nem egyszerűen az ördög, hanem megnevezett pogány istenek és hiedelmek megtagadásáról van szó.⁵³

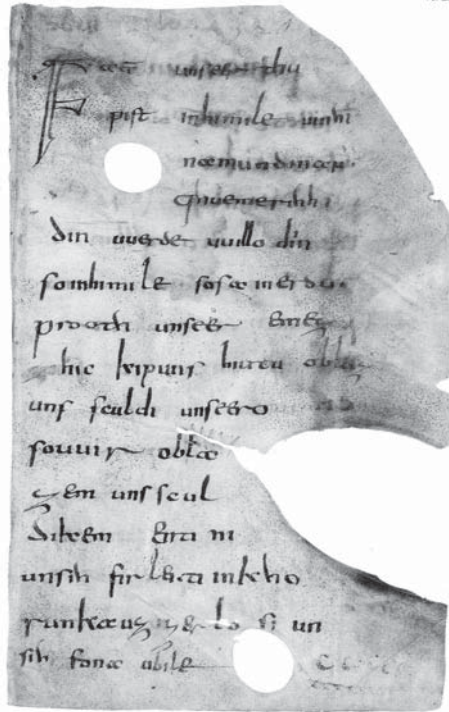
A prédikálás kötelezettségét a plébániai egyházakban Nagy Károly és Szent István egyaránt előírta. Az ír Kolumbán, az angolszász Bonifác, az olasz Gellért térítő prédikációit bizonyonnyal szóban tolmácsolták. Népnyelven csak egy német és egy magyar kidolgozott prédikáció-mintaszöveg maradt ránk: németül a királyi rendelkezésnél csupán néhány évtizeddel fiatalabb *Exhortatio ad plebem christianam*

⁵⁰ Haubrachs i. m. 236.

⁵¹ München, Bayerische Staatsbibl. Clm 6330 (800 körül) és Clm 14510 (9. század második fele). Ez utóbbi kézirat laikus-nemesi kancelláriából való, a Miatyánk kézírása oly gyakorlatlan, hogy az – Bernard Bischoff szerint – női másolóra is utalhat. Vö.: VL II, 822–829.

⁵² Wolfenbüttel, Herzog August Bibl. Cod. Wissenburgensis 91 (9. század eleje), vö.: VL X, 824–828.

⁵³ Az ún. *Sächsisches Taufgelöbnis*, Bibl. Vaticana, Pal. Lat. 577 (800 körül), vö.: VL VIII, 471–472. – A *Fränkisches Taufgelöbnis*, Bayerische Staatsbibl. Clm 14 468 (9. század eleje), vö.: VL II, 822–824.

Az első fennmaradt német Miatyánk az *Abrogans*-glosszárium utolsó lapján, 790 körül (Sankt Gallen, Stiftsbibliothek, Cod. 941.)

és a hazai rendelkezés után mintegy 200 évvel írásba foglalt Halotti beszéd. Tipológiai megfelelésükről (liturgikus kéziratban való fennmaradás, latin és anyanyelvi szöveg együttes jelenléte) és retorikai eltéréseikről magyarul is, németül is írtam, így ezzel itt nem foglalkoznék.⁵⁴ Nem kidolgozott prédikációkat, hanem ezekhez felhasználható, már a 8–9. század fordulóján keletkezett német szövegeket tar-

⁵⁴ Vízkelety András: Adalék a Halotti Beszéd műfaj történetéhez. In: *Művelődési törekvések a korai újkorban. Tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére*. Szeged, 1997, 655–660. Uő: Gleichzeitigkeit und Phasenverschiebung in der Entstehung der deutschen und ungarischen Literatur. In: *Jahrbuch der Ungarischen Germanistik*, 1998. Budapest–Bonn, 1999, 13–17.

talmaz az úgynevezett Isidor-szövegcsoport (Isidor Hispalensis: *De fide catholica* – erről már az *adoptianismussal* kapcsolatban megemlékeztünk –, a Máté-evangélium részei és egy Szent Pálra hivatkozó *De vocatione gentium* szövegemlék).⁵⁵ A 825 és 828 közötti időből van már olyan híradás, amely egyértelműen arról tanúskodik, hogy a reichenai kolostorban kiképzett szász származású Bernold strassburgi püspök németül prédikált. Abból, hogy ezért Bertholdot superlativusokban dicsőíti a szöveg, arra következtethetünk, hogy ez nem volt gyakori esemény.⁵⁶

A 9. században három német Biblia-fordítás, -feldolgozás született. 830 körül a *Tatian*-prózában, 840 körül⁵⁷ a *Heliand* alliteráló epikus verssorokban és 863 és 871 között Otfrid evangéliumeposza párrímes formában.⁵⁸ A német *Tatian* keletkezéséről, rendeltetéséről már volt szó. A *Heliand* esetében még ma is elképzelhető a régebben kizárólagosan képviselt nézet, hogy a germán hősi epika versformájában, egy „gyakorlott szász énekes” által készített mű (így az előszó) laikus nemesi hallgatóság számára készült.⁵⁹ Ennek ellentmond az ugyanott olvasható közös olvasmányra, a *sacra lectiōra* vonatkozó ajánlás, amelynek alapján kolostori, káptalani paraliturgikus felolvasatás szándékára is gondolhatunk. Ezt a kéziratok provenienciája is megerősíti.⁶⁰ A *Heliand*dal egykorú és ugyanilyen versformában, valamint szóhasználatával készült *Genesis*-törédekben is az *inobedientia* hangsúlyos kárhozzátása világi és egyházi köröknek egyaránt szólhatott.⁶¹ A *Genesis*-

⁵⁵ Párizs, Bibl., Nat. Lat. 2326. Vö.: VI I. 296–3030.

⁵⁶ Ermoldus Nigellus dicsőítő verse. Kiad.: MGH Poetae, II, 1–91.

⁵⁷ Az előszó szerint a megbízó *Ludovicus piissimus Augustus* volt. Jámbor Lajos (814–840) és Német Lajos (843–876) egymást követték a trónon, a datálás ezért bizonytalan, vö.: VI III, 959–971. A lexikoncikk szerzője, B. Taeger a korábbi datálást tartja valószínűbbnek, Haubrichs i. m. 281 Német Lajos környezetébe lokalizálná a szerzőt.

⁵⁸ W. Schröder: Otfrid von Weifenburg, in VI VII, 172–193. Haubrichs i. m. 296 inkább 873 és 871 közé datálná a művet.

⁵⁹ Taeger i. m. 303.

⁶⁰ Haubrichs i. m. 276–77.

⁶¹ 842 a nagy szász felkelés ideje.

költeményben a Sátán lázadásának részletezése feudális jogi konfliktus leírásának felel meg.⁶²

Otfrid evangéliumharmóniája is többsíkú recepciós lehetőséget indikál. A bibliai történéshöz fűzött hármaskommentár (*spiritualiter, mystice, moraliter*) olyan olvasó-, hallgatóközönséget feltételez, amely a többértelmű írásmagyarázat gyakorlatával tisztában volt. Otfrid Német Lajosnak (†876) ajánlotta művét, de nem nevezi őt megbízójának. A többi négy ajánlottként, illetve a mű megírására buzdítóként megnevezett személy egyházi literátus férfiú.⁶³ A már említett Judit asszony is szerzetesnő lehetett, erre utal a *veneranda* jelző, a *matrona* értelmű pedig nemesi származását jelzi. A teológiai szakmai igénynek ellentmond a bevezető (*Cur scriptor hunc librum theodisce dictaverit*), amely szerint a mű azoknak készült, akik a Szentírás *in ander gisungî firneman iz ni kunnî* ('más nyelven nem tudják megérteni'). Ez a literátusok által való felolvastatást tételez fel, hiszen aki olvasni tudott, az latinul is tudott. Hrabanus Maurus különböző műveinek ajánlásaiban többször említi, hogy a király és az előkelők udvarai képzett felolvasókat (*lectores*) foglalkoztattak. A Karoling *Admonitio synodalis* meghagyja, hogy klerikusi-szerzetesi együttlétek alkalmával ne „haszontalan meséket” (*fabulae inanes*) vagy énekeket hallgassanak, hanem a Szentírásból olvassanak fel (c. 36). Ezeknek népnyelven kellett elhangozniuk, különben nem lehettek volna az énekmondók által előadott történetek és dalok konkurencsei. Otfrid Biblia-eposzának 8 teljesen, részben vagy említés alapján verifikálható kéziratát ismerjük, és az ezek használatára vonatkozó jelek között van, ami világi, és van, ami egyházi környezetre is vonatkozhat. Sőt a müncheni kéziratban (Cgm 14), amelyet Waldo freisingi püspök (883–906) megrendelésére Sigihard, a Sankt Gallen-i scriptorium írásgyakorlata szerint másolt le, egy női olvasóra utaló német bejegyzését találjuk: *Kicila din scona min filu las* ('a nemes

⁶² Kartshoke i. m. 152.

⁶³ Liutbert mainzi érsek (883–889), Salamon konstanzi püspök (839–871), Hartmut és Weribert Sankt Gallen-i szerzetesek.

Gizella sokat olvasott engem’).⁶⁴ Talán inkább felolvasásra, mint magánolvasásra kell gondolnunk.

A magyar főimádságok (Miatyánk, Hiszekegy) és a Biblia kéziratának 15. századi adatait (az ún. Huszita Biblia) nem kell ismertetnünk. Ezeknek az imáknak és a keresztségi fogadalomnak magyar fordítása nélkül azonban a hazai egyház legkorábbi élete is egyszerűen elképzelhetetlen. Décsy Gyula a szóbeli magyar Miatyánk keletkezését a 11. századra tette.⁶⁵ Mezey László a Margit-legenda alapján joggal feltételezte, hogy a Nyulak szigetén a 13. században voltak magyar bibliai szövegek,⁶⁶ valószínűleg a perikópák. Írott formában nem maradtak fenn. A későbbi szövegemlékek egymáshoz való kapcsolatát, csiszolódását Tarnai hosszan elemezte.⁶⁷

A német Tatian-evangéliumharmóniával egy helyen és körülbelül egy időben (830 körül) írta le két fuldai szerzetes egy teológiai kolligátum előzéklapjaira a *Hildebrand-éneket*, az egyetlen, többé-kevésbé eredeti alakjában fennmaradt, a végén csonka hősi éneket. A „kevésbé” minősítés nemcsak a csonkaságra vonatkozik, hanem arra is, hogy a szövegbe beépített keresztény Istenre vonatkozó invokáció arra figyelmeztet, hogy ez a szöveg is a latin-keresztény betűkészlettel való leírás során keresztülment valami felületes „krisztianizáción”, mint ahogyan gyakran a pogány varázsló-gyógyító formulák „méregfogát” is egy *Pater noster* vagy egy *Ave Maria* elmondásának ajánlásával húzta ki a lejegyző (például a beteg ló fülébe kell az imát suttogni!).⁶⁸ Ilyen szövegekből németül a 9–10. századból vagy egy tucatnyi maradt fenn,⁶⁹ magyarul 16. századi kódexainkból (Peer-kódex, Winkler-kódex) és Szelestei Gosztonyi János püspök lejegyzésében ismerünk

⁶⁴ Haubrichs i. m. 311. – A kéziratokról Schröder i. m. 686–687.

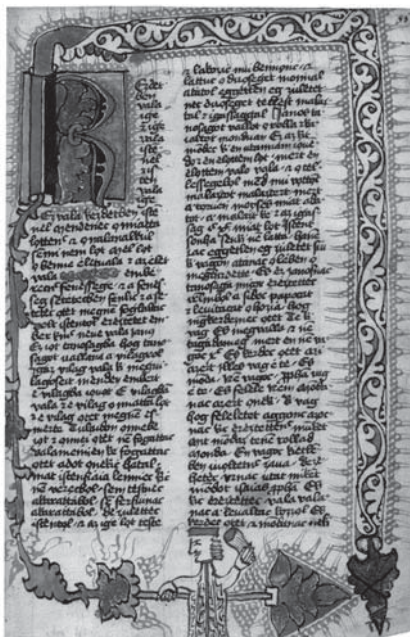
⁶⁵ Gy. Décsy: Der älteste ungarische Text des Vaterunsers. In: *Orbis pictus. Festschrift für Dmitrij Tschibzenskij*. München, 1966, 155–61.

⁶⁶ Mezey László: *A középkori laikus mozgalmak és irodalmi anyanyelvűségünk kezdetei az Árpád-kor végén*. Budapest, 1955, 91–92.

⁶⁷ Tarnai i. m. 239–242.

⁶⁸ A népnyelvi szövegeknek a keresztény-latin írásbeliségtől való elvi függéséről Kartschoke i. m. 167.

⁶⁹ *Altdeutsche Texte*. Ausgewählt und kommentiert v. Heinz Mettke. Leipzig, 1970, 45–50, 117–121.

Müncheni Kódex, az ún. Huszita Biblia egyik kézírata, az első magyar evangéliumfordítás a Miatyánk szövegével, 1466 (München, Bayerische Staatsbibliothek, Cod. Hung. 1.)

ilyesfajta vallásos köntösbe öltöztetett gyógyító imádságokat.⁷⁰ E varázsf formulák ősi voltára és makacs, hosszú utóéletére legjobb példa a 10. században lejegyzett úgynevezett Második merseburgi ráolvasás, amelynek előélete Indiában, utóélete fél tucat európai országban, az erdélyi szászok körében is kimutatható.⁷¹ Sőt a típusnak (epikus előtörténet) és a szorosan vett varázsf formulának meglepő magyar megfelelőjét Erdélyi Zsuzsa 1975-ben gyűjtötte.⁷²

⁷⁰ *Szűveggyűjtemény a régi magyar irodalom történetéhez, Középkor (1000–1530)*. Szerk. Madas Edit. Budapest, 1992, 513–514. – Mészöly Gedeon: A Szelestei-féle ráolvasás 1516-1518-ból. *Magyar Nyelv* 13, 1917, 271–275.

⁷¹ *Altdeutsche Texte* i. m. 117–118.

⁷² Erdélyi Zsuzsanna: *Hegyet hágek, lőtőt lépek. Archaikus népi imádságok*. Budapest, 1976, 122.

A német varázsszöveget Gulyás Pál fordításában mutatom be.⁷³ Itt a kerettörténetben egy pogány isten (Balder) lovának lába sérül meg, amelyet csak a főisten, Wotán tud helyrehozni.

Egyszer Phol és Uodan	vágtattak az erdőbe.
Ott a Baldar csikájának	lába megbicsaklott.
Akkor rábűvölt Singthugunt,	Sunna szép testvére,
akkor rábűvölt Fríja,	Volla szép testvére,
akkor rábűvölt Uodan,	úgy, ahogy csak bírta:
csontficamlás – vérficamlás – tagficamlás:	
csont a csonthoz,	vér a vérhez,
tag a taghoz	mint az enyv tapadatok

Az 1975-ben Jaksa Erzsébet által Mindszenten lediktált keresztényesített szöveg kerettörténetében Mária „szamaracskájának” ficamodik ki a lába, és a sérült tagot Jézus gyógyítja meg szinte ugyanazzal a formulával, mint Wotán.

El-indult az Úrjézus Szűz Szent Anyjával Máriával,
Jeruzsálemből Jerikóba.
Amint a hídon át akartak menni,
Szamaracskájának lábcskája megficamodott és megrándult,
Hogy ezen ficamodás és rándulás abba ne maradjon
Az Úrjézus szájából származott ezen ige:
Hús húshoz,
Vér vérhez,
Csont csonthoz,
Ín ínhez
Forrjon vissza.

⁷³ *Klasszikus német költők*. I. kötet, 10. Válogatta Halász Előd. A szorosan vett varázslás első sorában a betegségek megnevezését, amelyek Gulyás Pál fordításában indokolatlanul tárgyasetben állnak (*csontficamlást... stb.*), a közölt szövegben alanyesetbe tettem.

Más jellegű világi szöveg e korból német nyelven sem maradt fenn. A szóbeliségben élő létükre, tematikájukra, németországi latin forrásokban is van – általában elítélő – utalás. Ezek a tartalomra és az előadás módjára vonatkoznak, hasonlóképpen, mint a magyar Anonymusnál és a későbbi krónikaredakciókban. De a németországi utalások konkrétabbak.⁷⁴ Csak néhány példa: 790-ből van hírünk egy Bernlef nevű vak énekesről (Homérosz-toposz?), aki egy fríz nemesasszony udvarában „a régiek tetteiről és a királyok harcairól” hangszerkísérettel énekelt, Liudger püspök azonban megtérítette, és zsoldárokat is elő tudott adni. Amatőrként előkelőbb laikusok is felléptek. A himnuszköltő Notker Balbulus megemlékezik egy harcosról, aki „az írásokat kevésbé ismerte”, de Nagy Károly tetteiről (versben?, prózában?) adott elő. Nagy Károly 789-es kapituláréja női szerzeteseknek tiltja, hogy *winileodók*at készítsenek. Ezt a másutt is előforduló műfajmegnevezést latinul *plebeii psalminak*, *cantica rusticának* glosszálták. Gnómius, közmondásszerű sorok németül is fennmaradtak már a 10. századból, Notker Labeotól a 10–11. század fordulóján, egész kis csokorra való.

Einhard említi Nagy Károly *vitájában*, hogy a császár elrendelte népnyelvű énekek (*barbara et antiquissima carmina*) feljegyzését. Ez lehet igaz, de lehet csak egy Suetoniusra visszamenő császártoposz.⁷⁵ E császári utasításból származó szöveg-émlék mindenesetre nem maradt fenn. A reichenauai kolostor könyvtárkatalógusa azonban 821 és 842 között három olyan tételt is felsorol, amelyeket *carmina theodiscának* nevez, sőt az egyiket *ad docendam theodiscam linguam* (‘a német nyelv tanulására’) ajánlja.⁷⁶

A Karoling művelődési programhoz kapcsolható, latin bibliai és vallásos mintákhoz kapcsolódó német nyelvű irodalom a 9. század végére kifulladt. Valamennyi

⁷⁴ Haubrachs i. m. 62–80.

⁷⁵ Karl Bertau: *Deutsche Literatur im europäischen Mittelalter*. I. köt. München, 1972, 49.

⁷⁶ Haubrachs i. m. 80; Bernard Bischoff: *Die Bibliothek im Dienste der Schule*, in: *U6: Mittelalterliche Studien*, i. m. III, 1981, 213–233.

műre nem reflektálhattunk.⁷⁷ Notker glosszáló gyakorlata tart még tovább. Mind ez a további századok német irodalmára alig hatott. Velük véget ér az ófelnyemet nyelvperiódus is. A saali császárok (az Ottók) korából csak a politikai udvari, panegirikus költészet egyetlen német terméke maradt fenn (*De Heinrico*), „amennyiben ebben az esetben a népnyelvű és latin irodalom pontos szétválasztásának egyáltalán értelme lehet” – jegyzi meg Haubrichs.⁷⁸

Mintegy két emberöltőnyi hallgatás után, a 11. század második felében egy új, az aktuális udvari-politikai diskurzushoz nem kapcsolható, kolostori, egyházmegegyei centrumokban keletkezett irodalom indul meg. Jellemző, hogy e népnyelvű írásbeliségben például az investitúraharcnak nincs is nyoma. A 11. század második felétől a 12. század végéig több mint száz német szövegmérvék maradt ránk.⁷⁹ A régebbi irodalomtörténet egyértelműen a clunyi reformmozgalomhoz kötötte keletkezésüket, ma már ezt differenciáltabban látja a kutatás.⁸⁰ Pontos keletkezési helyük ezeknek a szövegeknek ritkán határozható meg, de még a 12. században, délnémet egyházi scriptoriumokban négy kézirat szinte enciklopédikus igyekezettel gyűjtötte őket össze.⁸¹ Ezek már egy új erkölcsi-didaktikus, az egyetemes és népi történelmet üdvörténeti összefüggésben értelmező, epikus és lírai hangvételű ötvöző irodalom emlékei. Hatásuk folyamatos volt, a 12. század második felében lovagi-udvari irodalomra is hatottak. A világi, elsősorban az udvari értékeket *sub specie aeternitatis* leleplező új stratégiát ez után már az illiterátus laikus rétegek felé forduló koldulórendek hozták, és ez a stratégia a 13. század végétől egyre

⁷⁷ Csoportosításuk szövegpróbákkal: *Altdeutsche Text*. I. m. 15–141.

⁷⁸ Haubrichs i. m. 147.

⁷⁹ C. Soeteman: *Deutsche geistliche Dichtung des 11. und 12. Jahrhunderts*. Stuttgart, 1971², a szövegek felsorolása 41–42.

⁸⁰ Az új szemlélet kezdetei: Hugo Kuhn: *Gestalten und Lebenskräfte der frühmittelhochdeutschen Dichtung*. *Deutsche Vierteljahrsschrift für Literaturwissenschaft und Geistesgeschichte*. 27, 1953, 1–30. – Összegezve: Vollmann-Profe i. m., főképpen 3–18.

⁸¹ A vorauai (Vorau, Stiftsbibl. Cod. 276), a millstatti (Klagenfurt, Landesarchiv Cod. 5/19), a bécsi (Wien, Bibl. Nat. Cod. 2721) és a strassburgi kézirat, amely 1870-ben elégett. Vö. Fr. P. Knapp i. m. 101 és 454–455.

inkább befolyásolta a népnyelvű irodalmakat. Ettől kapott indíttatást az Árpád-kor végétől virágzásnak induló magyar irodalom is. E fejlődés végére, a 16. század elejére, az úgynevezett magyar kódexirodalom termékei összetételükben megfelelnek az egykorú német ájtatossági irodalom kéziratainak. Mályusz Elemér elemzése szerint a hazai latin nyelvű egyházi irodalom is ekkor már recipiálja Európa egykorú „modern” teológiai auktorait.⁸² Csakhogy e század első negyede Mohács-csal zárul, amikor Kisfaludyval szólva elhullt hazánk dísze-virága és vele a virágba szökkent magyar irodalom. Új irodalom majd a reformáció jegyében születik.

⁸² Mályusz Elemér: *Egyházi társadalom a középkori Magyarországon*. Budapest, 1971, 307–377.

